देवभूमि-सौरभम्
Devabhūmisaurabham
Vol 1 Issue 1 January 2024 Devabhūmisaurabham International Journal of CSU Shri Raghunath Kirti Campus Devprayag Uttarakhand India

अद्वैतदिशा
चतुर्ण्णां महावाक्यानां सारः

जनार्दन – सुवेदी
सहायकप्राध्यापकः(अतिथिः)

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
श्रीरघुनाथकीर्तिपरिसरः
देवप्रयागः,उत्तराखण्डः।

धर्मार्थकाममोक्षेषु नित्यत्वात् निरतिशयसुखशालित्वाद्वा मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वं स्पष्टम् । स च मोक्षः ज्ञानादेव लभ्यते, नान्येनोपायेनेति अद्वैतवेदान्तडिण्डिमः,**"नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय"** इत्यादिश्रुतेः । स च तत्त्वबोधः विवेकवैराग्यादिनाभ्युपेत्यः । तत्रापि विशेषतः पदार्थशोधनमन्तरा वैराग्यादिमात्रेण तत्त्वबोधाऽसंभवात् सत्पदार्थनिरूपकाणि सकलवेदार्थसारभूतानि महावाक्यानि अवश्यं व्याख्येयानि । ऐतरेयादावपि **"आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्"** इत्यादिश्रुतिभिः कस्यचिन्निरूपाधिकस्य तत्त्वस्य निरूपणानन्तरं "स **एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत"** इत्यादौ सोपाधिकं ब्रह्म व्याख्यातम् । एवं लोकानुभवे अहं स्थूलः, अहमिच्छावानित्यादौ स्थौल्यगुणेच्छादिवत्ताप्रतीतिः भवति । एवं स्थिते "कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे " सोपाधिको वा निरूपाधिको वा ? अणुर्वा महान् वा ? नित्यो वाऽनित्यो वा ? इत्यादिप्रश्नाः स्वतः जाग्रति, तेषां समाधानाय महावाक्यानां विवेचनमावश्यकं भवत्येव ।

तत्र विशिष्टार्थबोधकपदसमुदायो वाक्यम्, महच्च तद्वाक्यं महावाक्यम्। वाक्ये महत्त्वं च सर्ववेदान्तसारभूतब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादकत्वरूपम्, आत्यन्तिकदुःखनिवर्तकत्वरूपम् वा । यद्यपि पूर्वमीमांसायां व्याकरणादौ चान्यथा महावाक्यस्य प्रतीतिस्तथाप्यत्र न तथात्वमपि त्वत्र ह्यर्थे महत्ताऽपेक्षिता, न शरीरे । अतः महत्त्वविशिष्टार्थप्रतिपादकत्वविशिष्टवाक्यत्वं महावाक्यत्वम् । अत्र च सिद्धान्ते द्वैतभ्रम एव महान् अनर्थ इति तस्य निवर्तकत्वे वाक्ये महत्ता सेत्स्यति, तस्माद् द्वैतभ्रमनिवर्तकत्वे सति वाक्यत्वम् महावाक्यत्वमिति परम्परायाम् श्रूयते । महावाक्येन अखण्डार्थस्य बोधो जायते, अखण्डार्थत्वञ्च संसर्गाऽविषयकत्वम् । यथोक्तम् –

संसर्गाऽसङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम् ।

उक्ताऽखण्डार्थता यद्वा, तत्प्रातिपदिकार्थता ।। इति

एवञ्च सम्बन्धाविषयकयथार्थज्ञानजनकं वाक्यं महावाक्यम् इति सिध्यति, तादृशं च ज्ञानम् जीवब्रह्मैक्यरूपमिति जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादकं वाक्यम्, तदर्थत्वमर्थयोरेकत्वबोधकं वाक्यम् महावाक्यम् इति वक्तुं शक्यते, एतदतिरिक्तं वाक्यमवान्तरवाक्यम्, तच्च केवलं जीवं, ब्रह्म वा निरूपयति, न पुनस्तयोरैक्यमिति ।

चतुर्ण्णामपि वेदानामेकैकं महावाक्यमिति तेषां चतुष्टयत्वम् । **ऋग्वेदस्य – प्रज्ञानं ब्रह्म । यजुर्वेदस्य – अहं ब्रह्मास्मि । सामवेदस्य – तत्त्वमसि । अथर्ववेदस्य – अयमात्मा ब्रह्म ।** तेषां सङ्क्षेपतो विवरणमत्र प्रस्तूयते ।

- **प्रज्ञानं ब्रह्म –**

घटितबुद्धौ घटकज्ञानं कारणम् इति न्यायेन वाक्यघटकपदार्थनिरूपणानन्तरं वाक्यार्थो निरूप्यः । अयमेव च नव्यन्यायानुसारी पन्थाः । तथा चात्र प्रथमतः प्रज्ञानपदार्थो निरूप्यते। तत्र प्रज्ञानं जीवात्मा, औपाधिक आत्मा । अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं जीवः।

चक्षुरादितत्तदिन्द्रियसम्पृक्तान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितेन जीवचैतन्येनैव लोके चाक्षुषादिज्ञानं जायते । अत ऐतरेये उक्तम् –

संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः, सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति । इति ।

अयमेवार्थः पञ्चदशीकृता सङ्क्षेपत उक्तः –

येनेक्षते श्रृणोतीदं जिघ्रति व्याकरोति च ।
स्वाद्वस्वादू विजानाति तत्प्रज्ञानमुदीरितम् ।।

वेदान्ते ज्ञानस्य प्रक्रिया तु प्रसिद्धैव, इन्द्रियसम्बन्धान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितं चैतन्यमेव ज्ञानम्, तदवच्छेदकत्वाद्वृत्तौ ज्ञानत्वोपचार इति । एवञ्च प्रज्ञानपदार्थो जीवः ।

ब्रह्म च चतुर्मुखामरनराश्वादिषु सर्वत्र व्याप्तमेकरसं चैतन्यम् । चतुर्मुखाद्युपाधिभेदेऽप्युपाधिपरित्यागे एकमेव चैतन्यं सर्वत्र भाति । एवञ्च व्यापकत्वात्तदेव चैतन्यं ब्रह्मपदवाच्यतां भजते । आरोपाच्च तत्रानेकधा प्रतीतिः । रज्जाविव सर्पभूच्छिद्रादयः, रज्जुज्ञाने सर्पादिनामीव च ब्रह्मज्ञाने आरोपितोपाधीनां बाधः । एवञ्च आरोपितजगदध्यासाधिष्ठानं ब्रह्म, तच्च सच्चिदानन्दस्वरूपम्, सच्चिद्रूपे अनुभूते एव, आनन्दात्मकता तु तस्य अविद्यावशादाच्छादिता भवतीति आनन्दरूपे ब्रह्मण्यारोपितपदार्थेषु दुःखभानम् । आरोपे सति निमित्तानुशरणम्, न तु निमित्तमस्तीत्यारोपः इति सिद्धान्तः । इत्थञ्च सर्वत्र भासमानं व्यापकं चैतन्यं ब्रह्म । यथोक्तं पञ्चदशीकृता –

चतुर्मुखेन्द्रदेवेषु मनुष्याश्वगवादिषु ।
चैतन्यमेकं ब्रह्मातः प्रज्ञानं ब्रह्म मय्यपि ।।

तथा च प्रज्ञानपदार्थो जीवः, ब्रह्मपदार्थो व्यापकचैतन्यमिति सिद्धम् । तत्राभेदसंसर्गः संसर्गमर्यादाभास्यः, ततश्चाभेदान्वयः –

**`अभेदश्च प्रातिपदिकार्थे स्वसमानविभक्तिकेन पदेनोपस्थापितस्यैव संसर्गः संसर्गमर्यादया भासते´** इति, `एकधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति धर्मभेदः कारणम्´ इति वा गादाधरीयसिद्धान्तात् । तथा च प्रज्ञानपदवाच्यजीवाभिन्नं ब्रह्म इत्यर्थबोधः, अभेदसम्बन्धेन प्रज्ञानवद् ब्रह्म इति वा । इत्थञ्चेदं वाक्यं जीवब्रह्मैक्यं बोधयन्महावाक्यतां भजत्येव ।

न च प्रज्ञानब्रह्मणोरभेदाऽसंभवः, उपाधिपरित्यागे तत्संभवात्,असत्त्वविशिष्टभासमानानाम् उपाधीनां परित्यागे प्रज्ञानपदार्थोऽपि निर्विशेषचैतन्यम्, ब्रह्मपदार्थोऽपि तदेव । तथा च आकाङ्क्षायोग्यतादिकारणकलापशवलितत्वात् सामग्रीसत्त्वेऽवश्यं कार्यम् इति सिद्धान्तात् भवत्येवाभेदान्वबोधः । उपाधिमिथ्यात्वञ्च **″वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्, मृत्तिकेत्येव सत्यम् ″ ″नेह नानास्ति किञ्चन″** इत्यादिश्रुतेः श्रुतेश्च सर्वप्रमाणश्रेष्ठत्वात् ।

२) तत्त्वमसि

सामवेदस्येदं महावाक्यम् । तातादेशेन गुरुकुलं प्राप्तः श्वेतकेतुर्गुरुकुलवासमाचर्य अनूचानमानी पितृसदनमाससाद । तत्र पित्रा **″उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातमि**″त्यादिपृष्टेऽपहृतगर्वः पुनः विद्यालाभाय पितरमुपससार । पिता चारुणिः सौम्यवचनैः ″सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ″ इत्यादिवचनैः सृष्टिप्रक्रियानिरूपणपुरःसरं परमरहस्यभूतमात्मतत्त्वमुपदिदेश । ″भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु″ इति प्रार्थयन्तं नवकृत्वः सोदाहरणमुपदिदेश । तदेवोपदेशरूपम् ″तत्त्वमसि″ इति । अत्र पदत्रयम्, पदार्थश्चैकः । कथमिति चेत् ? उच्यते, तथा हि अत्र तत्पदार्थः परमात्मा, त्वंपदार्थः जीवः, असिना च

तयोरैक्यमुच्यते विशेषणविशेष्यभावेन, सामानाधिकरण्येन लक्ष्यलक्षणभावेन वा । उक्तञ्च पञ्चदशीकृता –

सामानाधिकरण्यञ्च विशेषणविशेष्यता ।

लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः पदार्थप्रत्यगात्मनाम् ।।

तत्र सामानाधिकरण्यविशेषणविशेष्यभावौ लक्षणाधीनौ, लक्ष्यलक्षणसम्बन्धस्तु मुख्य इति । तथा हि – तत्त्वमसि इत्यत्र, तत्पदार्थः=परोक्षत्वसर्वज्ञत्वादिविशिष्टं चैतन्यम्, त्वंपदार्थश्चापरोक्षत्वाल्पज्ञत्वादिविशिष्टं चैतन्यम्, असिना तयोरैक्यं श्रूयते, `दशमस्त्वससि´ इत्यादौ त्वंपदार्थदशमपदार्थयोरसिना इव । परमत्र तत्पदार्थत्वंपदार्थयोरैक्यं न संभवति, सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वविशिष्टचैतन्ययोरभेदस्य बाधात्, न ह्यल्पज्ञः जीवः स्वं सर्वज्ञं मनुते इति । एवं स्थितेऽन्वयानुपपत्त्याऽत्र लक्षणा कर्तव्या । नात्र खलु नीलोत्पलमित्यत्र नीलोत्पलयोः अन्योन्यभेदव्यावर्त्तकतया विशेषणविशेष्यभाववत् तदर्थत्वमर्थयोः विशेषणविशेष्यभावः संभवति, सर्वज्ञचैतन्यत्वविशिष्टमल्पज्ञचैतन्यम्, अल्पज्ञचैतन्यत्वविशिष्टं सर्वज्ञचैतन्यमिति प्रत्यक्षबाधात् । सर्वांशे विरोधाभावात् तत्त्वंपदयोः श्रवणेन तदर्थप्रतीतौ च नात्र गङ्गायाम् घोषः इतिवत् जहल्लक्षणा, नाप्यजहल्लक्षणेति भागत्यागलक्षणया अर्थात् जहदजहल्लक्षणया अत्र शाब्दबोधोऽभ्युपेयते । भागत्यागलक्षणा नाम पदार्थयोरेविरुद्धांशपरित्यागपूर्वकाऽविरुद्धांशग्राहिका । प्रकृते च सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वरूपविरूद्धांशयोः परित्यक्तयोः सतोः तत्पदार्थोऽपि शुद्धचैतन्यम्, त्वंपदार्थोऽपि शुद्धचैतन्यम्, इदमेव च तत्त्वंपदार्थशोधनम् । इत्थं लक्षणाशोधितयोः तत्त्वंपदार्थयोः लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धेनैक्यबोधे बाधाभावः, लक्षणाश्रयणे च सति सामानाधिकरण्यविशेषणविशेष्यभावावपि संभवत एव । इत्थञ्चाखण्डचैतन्यरूपार्थबोधकत्वेन तत्त्वमसि इत्यस्य महावाक्यत्वम्।

३) अहं ब्रह्मास्मि

बृहदारण्यके विद्यमानं यदुर्वेदस्येदं महावाक्यम्, यद्यपि वेदक्रमेण `प्रज्ञानं ब्रह्म´ इत्यनन्तरमस्य निरूपणं कर्तव्यम्, तथापि तत्त्वमस्याद्युपदेशजन्यत्वादस्य तत्त्वमसीत्यनन्तरनिरूपणम् । अहं ब्रह्म अस्मि इति पदत्रयघटितमिदं महावाक्यम् । अत्रायंपदार्थः जीवः । तथा हि पञ्चदश्याम् –

परिपूर्णः परात्मास्मिन्देहे विद्याधिकारिणी ।
बुद्धेः साक्षितया स्थित्वा स्फुरन्नहमितीर्यते ।।

व्यापकः परात्मा मनुष्याशरीरे बुद्धेः साक्षितया यदा स्फुरति, तदा स उपाधविशिष्टः जीवापरपर्यायः, अहमिति भासते इत्यर्थ।

ब्रह्मशब्देन च स्वतः पूर्णः सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितः देशकालाद्यपरिच्छिन्नः परमात्मा गृह्यते । अस्मि इति पदेन अनयोरर्थयोरभेद उच्यते, `अहं मनुष्य अस्मि´ इत्यादौ अहंपदार्थमनुष्यार्थयोरस्मिना सामानाधिकरण्यमिव । उक्तमपि पञ्चदशीकारेण –

स्वतः पूर्णः परात्माऽत्र ब्रह्मशब्देन वर्णितः ।
अस्मीत्यैक्यपरामर्शस्तेन ब्रह्म भवाम्यहम् ।। इति ।

अयमत्रार्थः – गुरुदेवेवपदार्थशोधनपूर्वकं तत्त्वंपदार्थयोरुपदिष्टयोः शुद्धब्रह्मविषयिण्यखण्डा वृत्तिरुदिता सती तया प्रपञ्चकारणेऽज्ञाने बाधिते पटकारणतन्तुदाहे पटदाहवद् अखिले प्रपञ्चे बाधिते, चित्तवृत्तितत्फलितचैतन्ययोरपि बाधितयोरखण्डं ब्रह्मैवावशिष्यते । इत्थमखण्डार्थबोधकत्वेन अहं ब्रह्मास्मीति महावाक्यत्वं लभते ।

४) अयमात्मा ब्रह्म

आथर्व्वणवेदगतं माण्डूक्योपनिषत्स्थमिदं महावाक्यम्। `माण्डूक्यमेकमेवालं मुमुक्षूणां विमुक्तये´ इति मुक्तिकोपनिषद् । अत्र च अयंपदेन स्वप्रकाशकत्वेन अपरोक्षत्वम् उच्यते, आत्मपदेन जीवात्मा, उभयोश्च पदार्थयोः ब्रह्मसामानाधिकरण्यम् । यथा पञ्चदशीकारः –

स्वप्रकाशापरोक्षत्वमयमित्युक्तितो मतम् ।
अहंकारादिदेहान्तात्प्रत्यगात्मेति गीयते ।।
दृश्यमानस्य सर्वस्य जगतस्तत्त्वमीर्यते ।
ब्रह्मशब्देन तद् ब्रह्म स्वप्रकाशात्मरूपकम् ।।

अत्रेदं तत्त्वम् – आत्मशब्द जीवब्रह्मोभयसाधारणपरः, अयमित्यात्मविशेषणे अयंशब्देन स्वप्रकाशेन अपरोक्षत्वमुच्यते, सति च तस्मिन् अपरोक्षत्वविशिष्ट आत्मा जीव एवेति अयमात्मेतिपदद्वयेन सम्मीलितोऽर्थः जीवः, ब्रह्मपदार्थ उक्त पूर्वम् । एवं च अयमात्मा इति पदद्वयार्थलभ्यजीवरूपार्थस्य ब्रह्मरूपार्थेन सहाभेदान्वयबोधनादस्य महावाक्यत्वं सेत्स्यतीति ।

इत्थञ्च इमानि चत्वारि जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादकत्वादखण्डार्थबोधकत्वाद्वा महावाक्यानि । तत्त्वंपदार्थशोधनपूर्वकं महावाक्यार्थविचारणे च दुःखस्यात्यन्तिकनिवृत्तिः स्वस्वरूपानन्दावाप्तिश्च सिध्यत इति शम् ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

क्र.सं	ग्नन्थनाम	लेखक एवं सम्पादकः	प्रकाशनम्-	प्रकाशन-तिथिः ई,सन्,
१	व्युत्पत्तिवादः	गदाधरभट्ठाचार्यः	चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालयः	20005
२	उपनिषद्भाष्यम्	सं.एस.सुब्रह्मण्यशास्त्री	दक्षिणाामूर्तिमठ प्रकाशन वाराणसी	2018

३	वेदान्तसारः	सदानन्दयदतिः	दक्षिणामुर्तिमठप्रकाशन वाराणसी	20010
४	वेदान्तपरिभाषा	धर्मराजाध्वरिन्द्रः (डाँ.गजाननशास्री मुसलगांवकर)	चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी	2010
५	तर्कसङ्ग्रहः	अन्नं भट्ट	चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी	2003
६	पञ्चदशी।	श्रीविद्यारण्यमुनिः	चौखम्बा संस्कृत संस्थान वाराणसी।	2016